

Karla Oder

Franc* Kotnik in materialna kultura Mežiške doline

*Dr. Franc Kotnik je bil v prvi polovici 20. stoletja ena najvidnejših osebnosti v slovenski etnologiji. V objavljenih tekstih je pisal tudi o posameznih sestavinah materialne kulture. Prispevek načanja vprašanje njegovega teoretičnega dela v narodopisju in raziskovanje materialne kulture. Prispevek načanja vprašanje njegovega teoretičnega dela v narodopisju in raziskovanje materialne kulture. Zapisi o »starosvetnostih«
s področja materialne kulture so osnova za obravnavanje ohranjenosti le-teh v Mežiški dolini in vplivu novosti, ki so v zadnjem stoletju pospešile proces opuščanja in izginjanja starosvetnosti.*

*Dr. Franc Kotnik was one of the most outstanding Slovene ethnologists in the first half of the 20th century. In his published works he also wrote about particular elements of material culture. The paper opens up the issue of his theoretical work in ethnology and research of material culture. Articles on »antiques«
from the field of material culture are the basis and starting point for presenting both traditional elements and the way they have been preserved, and the emergence of innovations which changed the humdrum pace of life in the Mežica Valley in the previous century.*

Raziskovanje materialne kulture med slovenskimi etnologi ob koncu prve polovice 20. stoletja ni bila več dilema, temveč celo uveljavljen način. Ložar je zapisal, »da je raziskovanje materialne kulture za poznavanje etnografskega in etnološkega značaja ljudstva neobhodno potrebno. /.../ Zanimarjati materialno kulturo kot področje narodopisja, bi se reklo po nepotrebnem omejevali delokrog, kajti za to ni niti teoretičnih, niti metodičnih razlogov.«¹ V prvem sistematičnem pregledu slovenske ljudske kulture

* Avtorica uporablja obliko osebnega imena Franc, kakor imenujejo umrlega sorodniki, domačini ter napisna plošča na njegovi rojstni hiši, Župančevi domačiji na Dobrihah. V strokovnih krogih je znan tudi kot Fran (SBL I, Ljubljana 1925–1932) in France (Enciklopedija Slovenije 5, Ljubljana 1991).

¹ R. Ložar, Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen. Narodopisje Slovencev I, 1944, 14.

je Ložar k materialni kulturi štel vse, »kar je v posredni in neposredni zvezi s fizičnim življenjem ljudstva oziroma posameznika.«²

Na Dobrihah, le 2 km od Raven na Koroškem, se je leta 1882 rodil Franc Kotnik, slavist in etnolog, ki je svoje znanstveno delo posvetil etnologiji in njeni popularizaciji, kar dokazujejo objave prispevkov v različnih časopisih in listih prve polovice 20. stoletja. Njegova znanstvena prizadevanja v etnologiji sta ovrednotila dr. Vilko Novak³ in Sonja Rus Kogej⁴, ki sta objavila tudi njegovo bibliografijo.⁵

Dr. Franc Kotnik je bil sredi 20. stoletja v »slovenski etnografiji v nekem pomenu njena osrednja osebnost, vezoča prvo strokovno obdobje v njeni zgodovini, Murkovo in Štrekljevo, s sodobnimi prizadevanji«⁶. Z omenjenima se je Kotnik srečal na univerzi v Gradcu, ko je kot študent obiskoval seminar pri profesorju Karlu Štreklju in je zanj »nabiral ljudske pesmi iz Guštanja in okolice ter Leš nad Prevaljami«⁷. Pri profesorju Matiji Murku je napisal seminarsko nalogo o ženitovanjskih šegah na Koroškem. Tako je Murko nanj vplival z »Nauki za Slovence«⁸ in predvsem kot profesor. »Potem ko je Murko zapustil torišče slovenske etnografije,« je bil Kotnik »dolga leta najbolj razgledani etnograf, ki je v širši javnosti namenjenih revijah edini spremljal poleg domače tudi tujo strokovno literaturo in ob njej opozarjal na naše potrebe.«⁹ Tako je bil »v prvi polovici 20. stoletja ena izmed osrednjih osebnosti etnološke misli na Slovenskem,« in v svoji dobi »v slovenski etnološki javnosti zelo cenjen narodopisec in organizator, na katerega so se obračali vsi, ki so bili v zadregi glede pojmovanja posameznih etnoloških vprašanj. Dosegel je izreden osebni in znanstveni ugled.«¹⁰

Kotnikovo javno delovanje sega od konca 19. stoletja do srede 50. let. Prvi objavljen prispevek Zajec, volk in lisica¹¹ je s področja duhovne kulture in še kaže vpliv romantičnih prizadevanj iskanja »narodove duše«. V zadnjem objavljenem tekstu obravnava vprašanje pustot na območju Gornjega Grada¹². V prispevku raziskuje materialno kulturo, ki ima v njegovih raziskavah ob bukovnikih pomembno mesto. Članek je nastal na osnovi terenskega dela etnografske ekipe, ki je leta 1951 na Kotnikovo pobudo in pod njegovim vodstvom načrtno zbirala narodopisno gradivo v katastrski občini Florijan nad Gornjim Gradom.¹³ Delo s terenskimi ekipami na celjskem območju v začetku 50. let potrjuje, da njegova znanstvena prizadevanja in raziskovanje kulturnih sestavin segajo na vsa tri področja etnološke sistematike. Prvo etnografsko ekipo je

² Isti, Narodopisje, 13.

³ V. Novak, Delo Franceta Kotnika (1882-1955). Raziskovalci slovenskega življenja. Ljubljana 1986, 167-170; isti, Etnografsko delo dr. Franca Kotnika ob njegovi sedemdesetletnici. Slovenski etnograf V/1952, 184-186; isti, Obletnica obeh Kotnikov. Dr. Franc Kotnik. Zbornik ob razstavi. Ravne na Koroškem 1995, 29-31.

⁴ S. Rus-Kogej, »Donesek« Franceta Kotnika k slovenski etnologiji. Diplomatska naloga 1990 (Oddelek za etnologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

⁵ Ob 40. obletnici smrti je Koroški muzej Ravne na Koroškem pripravil razstavo in ob tem izdal zbornik Dr. Franc Kotnik (1882-1955), v katerem je pri bibliografiji izostala omemba omenjenih avtorjev, zato se jima na tem mestu opravičujem.

⁶ V. Novak, Etnografsko delo, 79.

⁷ M. Kropelj, Štrekljevi sodelavci / zbiralci narodopisnega gradiva. Traditiones 17/1988, 241.

⁸ Več o Murku glej: Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj. Ljubljana 1995.

⁹ V. Novak, Delo Franceta Kotnika, 265.

¹⁰ S. Rus, »Donesek«, 4.

¹¹ Zajec, volk in lisica. Basen po narodni pravljici. Mir 1901/XX, št. 12, 46.

¹² F. Kotnik, Pustote. Kotnikov zbornik. Celje 1956, 22-25.

¹³ V. Šlibar, Etnografske ekipe dr. Franceta Kotnika in Pokrajinski muzej Celje. Dr. Franc Kotnik (1882-1955). 52-61.

Kotnik razdelil na tri skupine. Prva naj bi popisovala materialno kulturo (naselja, ljudsko stavbarstvo, hišno opremo, poljedelstvo, živinorejo, sadjarstvo, čebelarstvo, vinogradništvo, vrtnarstvo, gozdarstvo, lov, prehrano, hišno dejavnost, obrt, trgovino in promet), druga ljudsko pravo, pravne običaje, socialne strukture, priselitev, odselitev, življenjski standard in tretja duhovno kulturo.¹⁴ Etnografske ekipe so zbrale veliko gradiva in predmetov, ki so bili osnova etnografski zbirki Pokrajinskega muzeja Celje.

O teoretičnih in metodičnih vprašanjih Kotnik ni veliko pisal. Največ izvemo o njegovem razumevanju narodopisja in materialne kulture iz dveh prispevkov¹⁵, sicer pa je nekaj teoretičnih razmišljanj zapisal še v nekaterih ocenah drugih del. Vse do izida Narodopisja Slovencev pa je pogrešal sistem in bibliografijo v slovenski etnologiji.

Narodopisje je bilo zanj samostojna veda, «ki naj opisuje življenje razvitih evropskih narodov»¹⁶, medtem ko je opisovanje življenja «izvenevropskih napolkulturnih in še naravnih ljudstev»¹⁷ v domeni zemljepisa in njegovih pomožnih ved. Predmet «modernejega narodopisja» je «narodna občestvena kultura».¹⁸ Narodopisje «obsega natančen opis vsega, kar je v zvezi z narodovim življenjem, zunanjim in notranjim, materialnim in duševnim».¹⁹ Kotnik je bil eden izmed tistih, ki so od narodopisja pričakovali, «da vsestransko raziskuje tako materialno, kakor socialno in duhovno kulturo».²⁰

V prispevku iz leta 1926 je narodopisje delil na: «stvarni narodopis, narodno pravoslovje in duševno narodopisje»²¹, v uvodu v Slovenske starosvetnosti pa ostaja pri delitvi na «duševno, snovno ali materialno in občestveno kulturo».²² Posebno mesto je namenil ljudski medicini. Poudaril je nujnost po vključitvi ljudskega jezika in narečja v duhovno kulturo. Narodopisje naj bi «opozarjalo na vsebinske oblike narečja».²³ Kotnikov koncept delitve področij v okviru narodopisja je enak Ložarjevemu, ki je delil «kulturo ljudstva» v materialno, socialno ali občestveno in duhovno.²⁴

Zanimanje strokovnjakov, ne več samo za narodne običaje, narodne pesmi in pravljice, temveč tudi za «kmetska bivališča», je Kotnik pripisoval «dobi socialnih teženj». Takrat so se učenjaki začeli zanimati za «nižje sloje».²⁵ Zaradi intenzivne industrializacije v drugi polovici 19. stoletja se je spremenila poklicna struktura prebivalcev. V Mežiški dolini je že sredi 19. stoletja od industrije živelo okrog 30% prebivalstva.²⁶ Na avstrijskem Koroškem je leta 1934 «od celotnega koroškega prebivalstva živelo od zemlje in gozda kot glavnega pridobitvenega vira še okrog 40%, od industrije, trgovine in prometa pa okrog 37%».²⁷ Z razvojem industrije in rastjo industrijskega prebivalstva je povezano spreminjanje in izginjanje ljudske kulture.

¹⁴ Isti, Etnografske ekipe, 54.

¹⁵ F. Kotnik, Narodopisje. Naš dom. Maribor 1926/XVIII, str. 49-50; isti, Uvod. Slovenske starosvetnosti. Ljubljana 1943, 5-15.

¹⁶ F. Kotnik, Narodopisje, 49.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Isti, 50.

¹⁹ Isti, 49.

²⁰ R. Ložar, Narodopisje, 13.

²¹ F. Kotnik, Narodopisje, 50.

²² Isti, Slovenske starosvetnosti. Ljubljana 1943, 5.

²³ Isti, Slovenske starosvetnosti, 8.

²⁴ R. Ložar, Narodopisje, 13.

²⁵ F. Kotnik, O slovenski kmetski hiši. Dom in svet 1906, 754.

²⁶ K. Oder, Občina Ravne na Koroškem. Etnološka topografija Slovenskega etničnega ozemlja. Ljubljana 1992, 162; J. Medved, Mežiška dolina. Socialnogeografski razvoj zadnjih sto let. Ljubljana 1967.

²⁷ S. Ilešič, Geografski oris Koroške. V. Prebivalstvo. Koroški zbornik, Ljubljana 1947, 30.

Kotnik je odraščal v neposredni bližini fužinarskih Raven in bil priča spreminjanju in izginjanju ljudske kulture, zato je tudi želel zbrati čim več podatkov o njej in njeni zgodovini in tako rešiti pred pozabo, »vse, kar je staro, starosvetno, domače in zanimivo. V slovenski ljudski kulturi je iskal neizpodbitna dejstva in pojave, ki jim je z razlaganjem njihovega nastanka, delovanja in pomena poskušal najti njihovo vzročno povezanost.«²⁸

Materialno kulturo je imenoval snovna kultura in k njej prišteval »predvsem kmetška naselja, njihovo namestitvev in velikost, kmetijski dom, hišo in gospodarska poslopja, obliko in razvrstitev njiv, travnikov, gozda.«²⁹ Sem je uvrščal tudi oblike kmetijskih hiš in »orodje, ki ga rabimo doma in na polju pri delu.«³⁰ Tudi »domača prehrana, vse stare jedi in če je kaj starega tudi v pijači«³¹, pa noša in domači okras sodijo k materialni kulturi.

Zaradi sistematičnega in načrtnega dela si je prizadeval razvrstiti kulturne sestavine v vsebinske sklope in se zgledoval po Zeleninu³², ki je področje materialne kulture razdelil na: 1. poljedelstvo, 2. živinorejo, ribji lov in čebelorejo, 3. jedi in kako se pripravljajo, 4. vprežna živina, oprema, vozila in plovila, 5. izdelovanje obleke in obutve, 6. obleka in obutev, 7. gojenje telesa, 8. stanovanje. Kotnik je sledil taki delitvi z razliko, da je kot samostojno kulturno sestavino obravnaval splavarstvo in da je ljudsko medicino, ki jo je Zelenin prišteval k telesni negi, obravnaval kot duhovno kulturo.

V narodopisno raziskovanje je vključeval vse plasti naroda, »od ročnega do duševnega delavca«, pod pogojem, da so še »materialno, нравno in duševno deležni narodnosti.«³³ kar pomeni, da so še ohranili slovenske starosvetnosti oziroma »narodno občestveno kulturo«, ki je bila v srednjem veku prisotna v vseh slojih. Nadaljnji družbeni in gospodarski razvoj je vplival na razslojenost družbe in nastanek novih slojev: mestnega, uradniškega in delavskega. V razslojenosti družbe in razvoju meščanstva je videl vzrok, da so se »prelomile stare podedovane življenjske oblike evropskih kulturnih narodov.«³⁴ Prejšnjo narodno občestveno kulturo so, po njegovem mnenju, ohranili sloji na deželi, »naši kmetje«, kot jih sam imenuje. »Zato zajema narodopisje, posebno pa še slovensko narodopisje, iz te bogate narodove zakladnice.«³⁵

Največ narodovih starin so poleg kmetov ohranili še drvarji in pastirji; ribiči, splavarji (flosarji), oglarji in rudarji pa te še goje.³⁶ Rudarji in fužinarji predstavljajo prve industrijske delavce, ki so izšli iz kmečkega prebivalstva in so s seboj prinesli tudi sestavine »narodno občestvene kulture«, vendar se tako kot še pri ribičih, splavarjih in oglarjih ta ni ohranila v svoji prvobitnosti. Narodno občestvena kultura je torej »slovenska ljudska kultura« in vključuje »pojave, ki izvirajo v fevdalni družbenozgodovinski strukturi.«³⁷

Od začetka druge polovice 50. let naprej narejene raziskave nekaterih od zgoraj omenjenih skupin³⁸ kažejo, da je pri njih mogoče najti sestavine slovenske ljudske

²⁸ S. Rus-Kogej, »Donesek«, 5.

²⁹ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 8.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 8; isti, D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin in Leipzig 1927. ČZN 1930/XXV, 123.

³³ F. Kotnik, Narodopisje, 50.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ S. Kremenšek, Etnološke dileme in razgledi 1. Ljubljana 1983, 127.

³⁸ K. Oder, Etnološko raziskovanje poklicnih skupin. Razvoj slovenske..., 181-186.

kulture, vendar so pod vplivom industrializacije in splošnega razvoja danes tudi te skupine že starosvetnost ali pa so že v celoti izginile.

V svojih teoretičnih razpravah Kotnik ne uporablja termina ljudski, ljudska kultura, temveč »narodno občestvena kultura«, z izjemo, ko govori o jeziku, o »ljudskem jeziku«. ⁴⁹ Narodno mu pomeni slovensko. Vsak narod ⁵⁰ lahko razvije svoj narodopis, »če ga veže jezikovna in kulturna enota«. ⁵¹ Zavedal se je, da so tudi Slovenci sprejemali posamezne kulturne sestavine od vseh sosedov in z vseh strani. V raziskavah pa najpogosteje omenja nemški vpliv.

Posamezne kulturne sestavine ljudske kulture imenuje starosvetnosti, »to je vse, kar je iz starega sveta« ⁵² in je praviloma v dolini že davno izginilo, ohranilo pa se je v odmaknjenih hribovskih delih. Izraz starosvetnosti v enakem pomenu uporablja tudi Zablatnik. ⁵³ V Pleteršnikovem slovarju tega termina ne najdemo. Navaja pa pojeme starovinski, starovit, staroviten, ki pomenijo starinski, starinsko. ⁵⁴ V knjižni slovenščini je pojem starosvetnost razložen kot nemodernost, nesodobnost. ⁵⁵

S področja materialne kulture Kotnik ni objavil obsežnejšega samostojnega dela ⁵⁶. V krajših tekstih pa obravnava gospodarstvo, bivališča, noše in prehrano. V nadaljevanju prispevka so Kotnikove starosvetnosti s področja materialne kulture v Mežiški dolini izhodišče za obravnavanje njihove ohranjenosti v zadnjih sto letih in hkrati povod za obravnavo tistih novosti, ki so bistveno vplivale na opuščanje starosvetnosti.

I. GOSPODARSTVO

Gospodarstvo določa način pridobivanja hrane, neposredno s poljedelstvom, živinorejo, lovom, ribolovom, nabiralništvom, čebelarstvom in rokodelstvom ter posredno z delom v industriji, rudarstvu, s trgovino, turizmom in prometom. Prevlada neposrednega načina pridobivanja hrane se spremeni z razvojem industrije, ki omogoča nove možnosti in načine. Kotnik je k predmetu etnologije štel le primaren način, ki pa v stoletnem razvoju ni ostal brez očitnih sprememb, vezanih na uspešnost drugih gospodarskih panog.

1. Poljedelstvo

Poljedelstvo je najosnovnejša dejavnost kmetijstva, s katero pridelujejo surovine za nemasno hrano in si tako posredno ustvarijo pogoje za rejo različnih živali. Na področje poljedelstva je Kotnik segel, ko je pisal o pridobivanju obdelovalne zemlje, o gnojvoži in o nekaterih poljščinah (lan, konoplja, pira in posredno o žitih).

Kmetijstvo je bilo v Mežiški dolini, zlasti v hribovitem, od doline odmaknjenem delu, dolgo avtarkično in usmerjeno v pridelovanje polikultur. Na poljedelstvo se navezuje tudi pridobivanje novih njivskih površin, kar so v hribovitih in gorskih

⁴⁹ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 8.

⁵⁰ Več o opredelitvi pojma narod glej: R. Ložar, Narodopisje, 7-9; S. Kremenšek, Etnološke dileme in razgledi 1, 107.

⁵¹ F. Kotnik, Narodopis, 50.

⁵² Isti, Slovenske starosvetnosti, 5.

⁵³ P. Zablatnik, Teritev na Koroškem. Traditiones 3/1974, 150.

⁵⁴ M. Pleteršnik, Slovensko nemški slovar. Ljubljana 1894, 569.

⁵⁵ Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 1985, knj. IV, 922.

⁵⁶ V Slovenskih starosvetnostih je zbrana večina njegovih že prej objavljenih tekstov.

predelih delali z izsekavanjem gozda in požiganjem, v lazih pa s požarjenjem.⁴⁷ Kotnik je opisal pridobivanje njivskih površin s požigalništvom, z delanjem novin. Tak način so v 20. stoletju vse bolj opuščali.

Jeseni 1917 je grofov najemnik Jedlovčnik v Ludranskem vrhu posejal novino ali laz z ržjo, da bi imel kruha.⁴⁸ Na območju Črne so nekatere rudarske družine »sicer redko, a le, do druge svetovne vojne še pridobivale plodno zemljo s požarjenjem. Tudi frate so okoliški kmetje delali redko, zadnjo okoli leta 1940.«⁴⁹ V Koprivni je eden izmed gozdarjev leta 1948 podrl les in tam naredil frato. Na njej je posejal rž. Pridelek je družina imela za tri leta.⁵⁰ Golosek in požiganje, s tem pa nastajanje frat in novin, je v začetku 50. let prepovedalo Gozdno gospodarstvo. Golosek in požig stelje je avtorica prispevka leta 1992 videla na Breznici. Štore so spravili iz zemlje s pomočjo buldožerja. Na novo pridobljeni njivi so posejali žito.

Po drugi svetovni vojni se je v Mežiški dolini zmanjšala površina njiv, ker so kmetje, zlasti v 60. in 70. letih, opustili njive in jih spremenili v travnike, ponekod pa jih pustili zarasti. V dolinskem delu so jih spremenili tudi v stavbne parcele.⁵¹

Tako kot na Koroškem, so tudi tu kmetje največ površin zasejali z žitaricami, predvsem z ržjo. Pred drugo svetovno vojno so tu skoraj vsi kmetje še pridelovali rž, pšenico, ajdo, proso, ječmen, oves, krompir, repo, redkev, kolerabo, peso, zelje in korenje. Kmetje v nižinskih predelih pa še gojijo koruzo, sončnice, mak, fižol in buče.⁵² V hribovitih delih doline so zadnji kmetje sejali lan v 60. letih, v dolini pa so v tem času opuščali sončnice, mak, ber, oljno repico in proso. Desetletje pozneje so opuščali pridelovanje rži, pšenice in drugih žit. Višje ležeče kmetije so tudi krčile vrste in količino žit, vendar so še sredi 90. let sejali rž in oves. Namesto žitaric so posejali površine s silažno koruzo, krompirjem, deteljo in travo.

Med žita sodi tudi pira, pšenica rdeče barve, katere domovina je najbrž Kavkaz, v glavnem pa Perzija.⁵³ To v srednjem veku precej razširjeno žitarico so opuščali v 19. stoletju. Podatkov, da so jo sejali tudi v Mežiški dolini, do sedaj avtorica ni našla. V bližnji Dravski dolini, v Trbonjah in v Šentjanžu nad Dravčami, so piro imenovali pijanka in so jo pridelovali še nekaj let po drugi svetovni vojni, najpogosteje skupaj s pšenico, med katero je rasla. Iz njene moke so pekli kruh predvsem ob žetvi. Kdor je tega kruha zaužil preveč, je lahko bil okajen.⁵⁴

Na Koroškem, zlasti v dolini Drave, so v 18. stoletju pridelali precejšnje količine lanu, kar navaja tudi Kotnik.⁵⁵ Pridelovanje te surovine za blago je z navodili pospeševala tudi cesarica Marija Terezija. Šorn za omenjeno obdobje ugotavlja, da je Koroška večino lanu izvozila v druge dežele in ga manj pridelovala v fino platno.⁵⁶ Z razvojem industrije in uvajanjem bombažnih tkanin je upadalo povpraševanje po tovrstni surovi-

⁴⁷ A. Baš, Slovensko ljudsko izročilo. Ljubljana 1980, 23.

⁴⁸ Mir, 31.5.1918, št. 22, 122.

⁴⁹ A. Baš, Slovensko ljudsko izročilo. Ljubljana 1980, 23.

⁵⁰ Mir, 31.5.1918, št. 22, 122.

⁵¹ M. Makarovič, Črna in Črnjani. Ljubljana 1986, 208-209.

⁵² K. Oder, Terenski zapisi, Koprivna 1989.

⁵³ Isti, Občina, 97.

⁵⁴ Isti, TZ 1985-1993.

⁵⁵ F. Kotnik, O piri in ženitovanjskem kruhu. Etnolog 1944/XVII, 51-61.

⁵⁶ K. Oder, TZ, 1987.

⁵⁷ Pravi, da so v Korotanu sejali mnogo lanu in konopelj.-v: Slovenske starosvetnosti, 28.

⁵⁸ J. Šorn, Obrtništvo v slovenskem prostoru v sedemnajstletju 1758-1775. ČZN 1979 št.1-2, 192.

ni. »Na južnem Koroškem so do druge svetovne vojne še pridno sejali lan.«⁵⁷ Na Strojni so ga »še okoli 1950. leta sejali na petih domačijah, pridobivali laneno predivo in olje. Laneno seme so stiskali pri Jergaču in Jezerniku na Libeliški gori vse do 1965. leta.«⁵⁸ V hribovitih krajih, predvsem zgornjega dela Mežiške doline, so ga zadnji kmetje sejali v 60. letih.

Večji in kvalitetnejši pridelek posamezne poljščine ni odvisen samo od tal in vremenskih razmer, temveč tudi od gnojenja. Hlevski gnoj ostaja primarni vir gnojenja, ob njem pa skoraj vsaka kmetija za boljši pridelek uporablja še umetna gnojila. Kotnik je opisal gnojvožo, delovno šego, v kateri je predstavil način spravila hlevskega gnoja na njive in ob tem navedel tudi imena »delavcev«.⁵⁹ Obravnavana oblika medsebojne pomoči pri poljedelstvu začne izginjati z uvajanjem mehanizacije. Spremembe v primerjavi z opisanim načinom gnojvože so nastale v načinu prevoza in v zmanjšanju števila sodelujočih. V strminah so nekateri kmetje že konec 50. let uporabili vitel, na katerega so privezali stara prevozna sredstva. Na njivi so gnoj z voza še vedno spravljali s *kreulnom* in ga ročno trosili z vilami. Prevažanje s traktorjem se je splošno uveljavilo v 70. letih, ko je večina imela vsaj en traktor. Ročno trosenje gnoja so v dolini in na položnih terenih kmetje opuščali v 70. letih z uvedbo rabe prvih trosilk in škropilnic gnojnice.

V 60. letih so kmetje na domačem trgu že lahko kupili traktorje znamk: »Ursus«, »Ferguson«, pozneje še »Lintnar«, »Lamburdžinija«, »Tigron«, »Karari« in »Zetor«. Na manjših kmetijah pa je še danes najbolj razširjen manjši traktor »Tomo Vinkovič«.⁶⁰

Nakup različnih strojev za potrebe kmečkega gospodarstva je za posameznega kmeta bila finančna obremenitev, ki je niso zmogli še zlasti kmetje brez gozda, zato so ustanavljali strojne skupnosti. Prvo uradno strojno skupnost so ustanovili kmetje v Topli leta 1974. Neformalne skupnosti so sestavljali po trije kmetje že v 50. letih, ko so kupovali elektromotorje.⁶¹

2. Živinoreja

Na živinorejo so vsebinsko vezani članki o pastirskih običajih⁶², o pustotah in svetem Martinu. Reja govedu in drugih živali je bila pomembna dejavnost vsake kmetije. V katastrski občini Leše je 22 kmetov leta 1832 redilo 7 konj, 3 bike, 6 volov, 55 krav, 46 telet, 180 ovc in 105 plemenskih svinj.⁶³ Skozi stoletje se je število posameznih vrst živali spreminjalo, skupna pa je ostala skrb za preskrbo krme.

Še v začetku 19. stoletja so na pobočjih Pece, Raduhe in Uršlje gore imeli skupne pašnike za pašo nemolznega goveda, drobnice in žrebet čez vso poletje. S planinskimi pašniki so gospodarile občine, posamična gospodstva ali so bili dani v služnostno pravico.

V 20. stoletju so kmetje iskali različne oblike paše. Nekateri kmetje iz spodnjega dela doline so do 1. svetovne vojne vodili živino past na Luže in na Olševo, pozneje pa na Rišperk ali h Kumru. Nižinski, dolinski kmetje iz Raven, Prevalj in Mežice so pogosto

⁵⁷ P. Zablatnik, Teritev, 149.

⁵⁸ M. Makarovič, Strojna in Strojanci. Ljubljana 1982, 153.

⁵⁹ F. Kotnik, Gnojvoza ali gnojvoža. v: ČZN, 15 in Slovenske starosvetnosti, 43-44.

⁶⁰ K. Oder, TZ, 1989.

⁶¹ Isti, TZ, 1989.

⁶² F. Kotnik, Pastirski običaj o hinkoših v dobrolski okolici; Šmarčica - pastirski praznik. Mladika 1923, 238.

⁶³ Catastral Schaetzungs Elaborat der Gemeinde Liescha 1828-1940. Arhiv Slovenije.

dajali živino na pašo hribovskim kmetom z lastnimi pašniki. Pašnino so najpogosteje poravnali v naturalijah - s pridelki, poljščinami ali sadjem, pač s tistim, česar hribovski niso pridelali sami. Pašnino so tudi odslužili s *šihiti* ob košnji in žetvi.

Skrb za krmo je kmete povezala v pašne skupnosti. Prva taka skupnost je omenjena leta 1909 - to je bila živinorejska zadruga Tolsti vrh⁶¹. Zadruga je imela svoje pašnike, na katerih so pasli okrog 80 glav živine. V pašno skupnost so se pred prvo svetovno vojno povezali tudi kmetje v Koprivni. Prva leta po drugi svetovni vojni so imeli težave s pašo, a so kmetje sredi 50. let že imeli skupne pašnike. Konec 80. let je v Mežiški dolini obstajalo 17 pašnih skupnosti.⁶⁵

Pasli so največkrat otroci, tudi mlajši od 7 let. Z uporabo «električnih» pastirjev pa so to otroško delo na kmetijah opuščali. Pri Mežnarju v Koprivni so že okrog leta 1950 uporabljali pastirja na baterije, desetletje pozneje pa električnega. Tudi pri Jeklnu v Koprivni so imeli električnega pastirja že pred letom 1968. Pri Polesniku na Lešah so z njim pasli od leta 1967, pri Blatniku na Dobrijah pa v 70. letih.⁶⁶

Govedo so uporabili kot tovarne živali, pa za mleko in meso. Dajalo pa je tudi gnoj. Število govedi v Mežiški dolini je skozi stoletje nihalo. Tako so leta 1900 našteji 6.637 glav, leta 1960 samo 3.167 in leta 1985 spet 4.780 glav.⁶⁷ Na posameznih hribovskih kmetijah so pred drugo svetovno vojno redili 16-26, na dolinskih pa 8-16 glav govedi. Po vojni pa se je število skoraj prepolovilo.⁶⁸

Na upadanje števila govedi je vplivalo tudi uvajanje traktorjev v 60., zlasti pa v 70. letih. Še po drugi svetovni vojni najpomembnejše tovarne živali na kmetijah, vola, danes ne redijo več. Spremembe v govedoreji so nastale tudi pod vplivom prizadevanj kmetijske pospeševalne službe, ki je v 70. letih pospeševala rejo pitancev, plemenskih telic in mlečno proizvodnjo.⁶⁹

Še v 19. stoletju so kmetje na obravnavanem območju redili precej ovac. To je bil tudi čas, ko je tribuško in staro koroško ovco izpodrivala solčavska ali jezerska ovca⁷⁰. Že v 20. letih 19. stoletja so na Thurnove ovčje pašnike na Riški gori pri Črni pripeljali čredo španskih ovac merido.⁷¹ Na hribovskih kmetijah so še pred prvo svetovno vojno redili po sto in več ovac, nato so njihovo število postopno zmanjševali. Leta 1900 je bilo na tem območju 5.435 ovac, leta 1989 pa le še 595.

V začetku 80. let so kmetje na Strojni redili od 3 do 10 ovac⁷², v Koprivni pa skoraj desetletje pozneje še po 20-30 in tudi po 40 ovac, pri Papežu na Lešah pa le še 4-5, pri Polesniku na Lešah pa nobene več. Nobene več v tem času nimajo tudi pri Blatniku in Župancu na Dobrijah.⁷³

V 19. stoletju so ovce redili zaradi volne, mesa in sira. Kožo so porabili za obleko in mehove, iz loja pa delali sveče in milo. Po drugi svetovni vojni so uporabo omejili le na volno in meso.

⁶¹ Dr. Moravski, Slovenski Korotan. Celovec 1919, 39.

⁶⁵ K. Oder, TZ; Isti, Občina Ravne, 100-101.

⁶⁶ Isti, TZ, 1989.

⁶⁷ Isti, Občina Ravne, 101.

⁶⁸ Isti, TZ, 1989.

⁶⁹ Isti, TZ, 1989.

⁷⁰ F. Kotnik, O valjanju domačega sukna. Doneski k zgodovini domače suknarske obrti, SE 1949, 11.

⁷¹ A. Thurn, Die Wirtschaftliche Entwicklung Sued-Ost. Kaerntens im 19. Jahrhundert. Rokopisna disertacija 1949 (Univerza Graz).

⁷² M. Makarovič, Strojna, 162.

⁷³ K. Oder, TZ, 1989.

Opuščanje reje ovac odraža splošni razvoj, dvig standarda in prevlado drugih tkanin nad domačim suknom. Ovčje meso sta nadomestili govedina in svinjina, ki ju je z rabo zamrzovalnih skrinj moč pripraviti tudi sredi poletja.

Konjereja v Mežiški dolini ni predstavljala posebne dejavnosti, temveč je postala pomembna z razvojem industrije. To lahko sklepamo tudi iz podatka, da so na Lešah, kjer je sredi prejšnjega stoletja deloval eden največjih premogovnikov na Slovenskem, leta 1830 našli le 2 konja, dve leti pozneje pa 7.⁷¹ Okrog prve svetovne vojne so na vsaki večji kmetiji v dolini imeli dva do osem konj, uporabnih predvsem za prevažanje tovorov. Za železarno na Prevaljah pa je sredi prejšnjega stoletja vsak dan vozilo 150 konj surovo železo iz Loellinga, še za 80 konj pa je imela železarna sklenjen dodaten dogovor.⁷⁵ Ob koncu 19. stoletja je premogovnik na Lešah z lastnimi konji prevažal premog po konjski železnici na Prevalje.⁷⁶ Svoje konje je imel tudi rudnik svinca in cinka v Mežici.⁷⁷

Leta 1900 so v Mežiški dolini našli 353 konj, 1960. leta 381, leta 1985 pa le še 65.⁷⁸ Po drugi svetovni vojni so pri Jeklnu v Koprivni še delali z enim ali dvema paroma konj. Pri Lipoldu so število konj kombinirali s številom volov, npr. 3 pare volov in 1 konj ali 2 para volov in 2 konja. Tudi pri Papežu na Lešah so v tistem času še delali s parom konj, pri Podlesniku pa z enim konjem vse do leta 1983. Blatnik z Dobrij je v začetku 20. stoletja s parom konj vozil svinec za rudnik v Mežici, drugi par je bil doma za pomoč pri vožnji čez klanec. Pri Blatniku so imeli konja do leta 1965, Županc pa je vse do leta 1960 z njim *fural* material za novogradnje.⁷⁹

V zadnjih letih postaja reja konj spet privlačna in jo povezujejo z rekreacijo in turizmom.

3. Gozdarstvo

Več kot 60% površine Mežiške doline - še zlasti v njenem zgornjem delu - je porasle z gozdom, ki so ga skozi stoletja izkoriščali za potrebe rudarstva in fužinarstva. Kmetje so les rabili za gradnjo hiš, izdelavo pohištva, posode, obuval, različnega orodja in za pripravo stelje. Za steljo so uporabili jesensko listje, želi so praprot, iz vej iglavcev pa so pripravljali steljo. V novejšem času nastiljajo z žagovino in oblanjem.

Steljeraja⁸⁰, priprava stelje, je eno izmed del na kmetiji, pri katerem je sodelovalo večje število ljudi. Še posebej na velikih kmetijah in na tistih z lastnim gozdom. Bajtarji in najemniki kmetij brez gozda so morali iskati možnost priprave stelje pri lastniku, ki je določal pogoje.

Od srede 19. stoletja so kmetije v Mežiški dolini kupovali grofje Thurni⁸¹, rudniki in drugi nekmečki posestniki. Tako je ob začetku druge svetovne vojne bilo v nekmečkih rokah 167 posesti z 11.979,93 ha zemljišč.⁸² Omenjeni lastniki so zaposlovali gozdne

⁷¹ Catastral Schaetzungs Elaborat der Gemeinde Liescha 1828-1940. Arhiv Slovenije.

⁷⁵ K. Oder, Občina Ravne, 142.

⁷⁶ K. Oder, TZ, Leše 1986.

⁷⁷ K. Oder, TZ, 1989.

⁷⁸ K. Oder, Občina Ravne, 105.

⁷⁹ K. Oder, TZ, 1986-89.

⁸⁰ F. Kotnik, Steljeraja. Slovenske starosvetnosti, 45-49.

⁸¹ Do leta 1900 so kupili 56 kmetij in si do druge svetovne vojne pridobili še 39 kmečkih posesti. Skupno so imeli v lasti 8.251,72 ha.

⁸² K. Oder, Občina Ravne, 170.

nadzornike, ki so skrbeli in nadzorovali njihove gozdove. Tako so vzpostavljali tudi določen odnos do najenikov kmetij in do drugih prosilcev za »gozdne dobrine«.

Gozdni nadzornik je v okviru gospodarjenja z gozdom leta 1891 v prevaljski občini prepovedal pripravo stelje iz smrekovih vej. Ker pa takrat ni bilo listja, so za steljo uporabili hojo.⁸⁵ Nadgozdarstvo grofa Thurna v Mušeniku je leta 1911 prepovedalo nabiranje jagod, črnic in malin v grofovskih gozdovih in planinah.⁸⁶ Privoščili pa so si tudi šikane. Tako so npr. grofovemu najemniku Jedlovčniku v Ludranskem vrhu spomladi leta 1918 grofovi delavci med rž nasadili smrekove mladike in tako uničili dobršen del pridelka.⁸⁵

Pripravljanje stelje s pomočjo sosedov in *ofarjev* je bilo bolj razširjeno v spodnjem delu Mežiške doline kot v zgornjem, čeprav so jo poznali tudi tam⁸⁶. Danes steljeraje, kot jo je opisal Kotnik, nikjer več ne pripravljajo. Tudi steljo iz iglavcev manj uporabljajo, saj v moderno urejenih hlevih tako nastiljanje ne ustreza več. V Koprivni v 80. letih skoraj niso več pripravljali stelje. Kolikor pa še, si jo je vsak kmet pripravil sam s pomočjo družinskih članov. Hodili pa so pomagat v Toplo.⁸⁷ Steljeraja je predstavljala nekakšen likof, zaključek zunanjih del, in je morala biti končana do Lenarta. Pri Riflnu nad Prevaljami so jo tako pripravljali vse do leta 1980, potem so jo opustili, ker so preuredili hlev.⁸⁸

Za pripravo stelje so v začetku stoletja rabili par *krempljev*, s katerimi so splezali na drevo in s sekiro odsekali veje skoraj do vrha. Ker so s kremplji precej ranili drevesa, so pri delu uporabljali tudi *dolge lojtre*⁸⁹. Po ustnem izročilu naj bi bilo delo s kremplji prepovedano v začetku stoletja⁹⁰. To pa je tudi čas, ko so začeli opuščati klestenje vej na stoječem drevesu; čisto opustili pa so ga po drugi svetovni vojni. Doma so smrekove veje sekali s sekiro steljčnico.

Način pridobivanja stelje se je spremenil z uvedbo novosti, med katerimi sta najvidnejši motorka ali motorna žaga, in raba slamoreznice. Z motorno žago so začeli podirati drevesa v zgornjem delu doline že sredi 50. let. Potem so podretemu drevesu odsekali veje in jih vozili domov.

Z uporabo slamoreznic, t. i. *futermašinov*, ki so jih premožnejši kmetje kupovali že v drugi polovici 19. stoletja⁹¹, in motorjev⁹², stelje doma niso več sekali, temveč rezali. S tako mehanizacijo tudi niso več potrebovali toliko delavcev, kot pri ročni pripravi.

4. Ribišтво

Ribolov v Mežiški dolini nikoli ni predstavljal pomembnejše gospodarske dejavnosti, ampak je bil le dopolnilo k prehrani in oblika preživljanja prostega časa. Kotnik je

⁸⁵ Mir. 10.1.1892. 1.

⁸⁶ Mir. 5.8.1911, št. 40, 250.

⁸⁷ Mir. 31.5.1918, št. 22, 122.

⁸⁸ Steljeraja in gnojvoža sta omejena -na kraje ob Meži do Mežici in na hribe med Mežo in Dravo. Proti zahodu segata, kolikor mi je znano, do Šent Danijela, proti vzhodu pa do Šentjana v slovenjgraškem okraju in do Vuzenice.

⁸⁹ K. Oder, TZ 1988.

⁹⁰ K. Oder, TZ, 1989.

⁹¹ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 45.

⁹² K. Oder, TZ 1989.

⁹³ Pri Polanški v Koprivni je gospodar kupil prvo slamoreznico že leta 1880, drugo tudi na vodni pogon pa leta 1938; pri Jeklnu v Koprivni so slamoreznico na ročni pogon izpred prve svetovne vojne pozneje preuredili na motorni pogon.

na področje ribolova segel s prispevkom Sulec ali Sulač⁹⁴. V reki Meži živi potočna postrv, v spodnjem delu reke Meže pa tudi nasajena ameriška postrv.⁹⁵

Konec 16. stoletja je imela pravico do ribolova gosposka iz Pliberka. Če jih sama ni lovila, je to pravico dala v zakup. Gosposki so lovili ribe njihovi stalni ribiči. Čez celo leto so ji morali tedensko dajati en obed rib. Ta je štel 24 postrvi ali lipanov. Loviti so smeli le s trnkom, in nikakor ne z mrežo.⁹⁶

Že v prejšnjem stoletju pa so smeli v Meži ribariti tudi posamezniki. V 50. letih so se ribiči povezali v ribiško društvo. Danes lovijo ribe praviloma z ribiško palico in s trnkom predvsem v spodnjem delu reke Meže.

5. Obrt

Blago je ena izmed kulturnih sestavin s področja oblačilne kulture ter obrtne in rokodelske dejavnosti. Izdelovanje blaga⁹⁶, še zlasti pa pridelava surovin, je vse do prevlade industrijskih tkanin potekala na kmetijah. Dejavnosti, vezane na proizvodnjo tekstila (pletilstvo, tkalstvo, klobučarstvo, vrvarstvo), so v 18. stoletju uvrščali k obrtnim dejavnostim. Leta 1762 se je v vsej Koroški s proizvodnjo tekstila profesionalno ukvarjalo 74% izdelovalcev. V celi Koroški pa je od vseh obrtnikov bilo kar 74% tkalcev. V Guštanju (Ravnah) je takrat delalo 12 mojstrov in 5 pomočnikov različnih obrti, med njimi 5 tkalskih mojstrov in 3 tkalski pomočniki.⁹⁷ V 20. stoletju med obrtniki ne najdemo tkalca. Znano pa je, da so še po drugi svetovni vojni na kmetije prišli tkalci v štero. Zadnji znan tkalec v Mežiški dolini je prenehal z delom v 60. letih. Tkali so predvsem grobo platno za domače potrebe, za izdelavo oblačil in prtov.

Iz 18. stoletja je ohranjen rokopis z Leš nad Prevaljami z navodilom za tkanje *cviliha*⁹⁸. V njem je napisano navodilo za tkanje finega platna, ki so ga za praznična oblačila kupovali pri trgovcih iz Škofje Loke in okolice. Šorn v zgoraj citiranem delu navaja, da so s Koroške lan predvsem izvažali in ga manj predelovali v platno. Izdelovanje *bukovine*, blaga iz ovčje volne, so opustili že okrog prve svetovne vojne, tkanje raševine v času med prvo in drugo svetovno vojno, tkanje *hodnika* pa v 60. letih. Bukovine in raševine v Mežiški dolini ne najdemo več, medtem ko ponekod še hranijo zadnje ostanke *hodnika*⁹⁹. Od orodij, vezanih na predelavo lanu, marsikje še hranijo trlice, pa tudi kolovrate. Statve najdemo le še izjemoma.

II. STAVBARSTVO IN BIVALIŠČA

Kotnikov zapis »o slovenski kmetijski hiši« je pravzaprav poročilo o Murkovi razpravi k zgodovini narodne (ljudske) hiše pri južnih Slovanih¹⁰⁰. V njem je posebno dragocen opis Juričeve dimnice z Dobrij. S pomočjo Murkovega zapisa, lastnega poznavanja in

⁹² Bencinske motorje so kmetje pred drugo svetovno vojno le redko kupovali, z elektrifikacijo v 50. letih se je razširila raba elektromotorjev.

⁹⁴ F. Kotnik, Sulec ali Sulač. Mladika 1923, 117.

⁹⁵ K. Oder, Občina Ravne, 139.

⁹⁶ A. Svetina, Lov in ribolov v Mežiški dolini ob koncu XVI. stoletja. Lovec 48/1965-66, 110-113.

⁹⁷ F. Kotnik, Ovaljanju domačega sukna. Doneski k zgodovini domače suknarske obrti. SE 1949, 10-25.

⁹⁸ J. Šorn, Obrtništvo v slovenskem prostoru v sedemnajstletju 1758-1775. ČZN 1979 št. 1-2, 184-185.

⁹⁹ J. Kotnik, Slovenski rokopis z Leš pri Prevaljah iz sredine 18. stoletja. ČZN 1924/XXIV, separaten odtis.

¹⁰⁰ Leta 1987 ga je Osojnikova mati v Bistri imela še celo balo.

¹⁰¹ M. Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Suedslaven. Mit neuen Abbildungen im Texte. Wien. Im Selbstverlag der Anthropologischen Gesellschaft, 1906.

druge literature ugotavlja, da je dimnica bila in je še razširjena -v severnih slovenskih krajih z malimi presledki od sv. Ane na Krempergu do Beljaka.«¹⁰¹ Da je meja razširjenosti dimnic vezana na slovensko-nemško narodnostno mejo, je ugotovil tudi Stanko Vraz.¹⁰² O razširjenosti dimnic so pisali še drugi avtorji.¹⁰³

V času, ko je Kotnik objavil prvi tekst o slovenski hiši, je pisal tudi doktorsko disertacijo o življenju in delu ljudskega pesnika Andreja Šusterja - Drabosnjaka.¹⁰⁴ Do takrat in še pozneje je ob številnih Drabosnjakovih rokopisih in tiskih zbral še mnogo več ljudskega gradiva in ga rešil pred uničenjem. Po njegovi smrti je vse zbrano gradivo rokopisov, tiskovin, Kotnikovo korespondenco in knjižnico dobila »Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika« na Ravnah na Koroškem (prej imenovana študijska knjižnica)¹⁰⁵, ki je omogočila njegovo uporabo za raziskovalne in znanstvene namene.

V disertaciji je Kotnik opisal Drabosnjakovo domačijo, hubo v Zvrhnjih Drabosnjah pri Kostanjah nad Vrbskim jezerom, ki je v času življenja Andreja Drabosnjaka¹⁰⁶ (1768-1825) obsegala hišo, štalo ter zgornjo in spodnjo *badstube*¹⁰⁷. V začetku 20. stoletja je Kotnik za hišo s hišno številko 23 ugotovil, da je bila od teh stavb v prvotni obliki ohranjena le zgornja *badstube*. Stavba je stala 40-50 korakov nad hišo in so jo uporabljali za drvarnico. Obsegala je tri prostore: vežo, kuhinjo, imenovano *jispič*, in sobo, imenovano *jispa*. V *jispi* je stala peč, ki so jo kurili iz *jispiča*.¹⁰⁸

Kmetijo so obnovili pred približno petdesetimi leti (torej okrog 1850, op.K.O.), v t. i. »zgorjenemškem« tipu. Po pripovedovanju »starega Kavčnika« je Kotnik ugotovil prvotno obliko hiše, to je bila t.i. dimnična hiša. Obsegala je lopo, dimnico in še dve sobi. V eni od teh sob je imel ljudski pesnik knjižnico, ki jo je uporabljal kot študijsko sobo. Spredaj je imela hiša, s pročeljem obrnjena proti St.Georgenu, lesen *gang*.¹⁰⁹

Od spodnje *badstube* so se ohranili samo še zidovi. Zgornja Drabosnjakova kmetija je obsegala srednje veliko kmečko posest. V začetku 20. stoletja pa je bila tako velika, da so lahko redili 6-7 krav, kar je zadostovalo za preživetje velike družine; posebno tako številne, kot je bila družina našega ljudskega pesnika.¹¹⁰

¹⁰¹ F. Kotnik, O slovenski kmetijski hiši. Dom in svet 1906, 756.

¹⁰² A. Baš, Poglavlja iz etnološkega dela Stanka Vraza na Slovenskem. Traditiones 1978-1987-9, 203-205.

¹⁰³ Glej: I. Keršič, Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. SE 1988-90/XXXIII-XXXIV, 341.

¹⁰⁴ F. Kotnik, Andreas Schuster - Drabosnjak. Sein Leben und Wirken. Dissertation des cand.phil. Graz im Mai 1907.

¹⁰⁵ Seznam rokopisov in izrednih redkosti iz zapuščine dr. Franca Kotnika. Dr. Franc Kotnik, 66-71.

¹⁰⁶ Po Kotnikovi zaslugi, odkril in predstavil je bukovnika Drabosnjaka, ga je spoznal tudi pesnik Oton Župančič. Navdušil se je nad verzoma: - Vino pije moj sovražnik noj gre prate jest, jaz imam pa glih tuj doro, da mam ano doro vest-.

¹⁰⁷ Die obere Drabosnjak Hube umfasst zu Lebzeiten Andreas Schusters das Haus, die Stall und zwei Badstubben, die »obere« und die »untere«.

¹⁰⁸ Von diesen Gebaueuden steht jetzt nur noch die obere Badstube in ihrer urspruenglichen Gestalt da, wird jedort im Kuerze umgebaut werden. Sie ist ein holzernes Haeuschen, das 40-50 Schritte oberhalb des Hauses steht und 3 Teile umfasst: das Vorhaus, welches veža heißt, die Kueche die jispič genannt wird und die Stube (jispa).

¹⁰⁹ Das Bauernhaus wurde vor etwa 50 Jahren umgebaut. Es hat jetzt einen sog. »oberdeutschen« Typus. Doch wir wissen auch, wie das Haus vor dem Umbau beschaffen war (Mitteilung des 1830 geb. »alten Cavznik« in Jezerce.) Es war ein Rauchstubenhaus und umfasste die Laube, die Rauchstube und noch zwei Stubben, deren eine unseren Dichter wohl als Bibliotheks und Studierzimmer dienen mochte. Vorne hatte das Haus, welches mit der Front gegen St. Georgen gekehrt war, einen Hoelzernen Gang.

¹¹⁰ Außer der oberen gab es frueher noch eine »untere Badstube«, von der man jetzt aber nur noch Mauertruemmer sieht. Die obere Drabosnjakhubo gehoert zu den mittleren Bauernbesitzungen jener Gegend. Sie ist

Izraz »Badstube« je Kotnik prevedel s *pašba* ali *pajštba*, ki je sprva služila »gotovo kot kopalnica s paro«¹¹¹. Cigale Badestube prevaja s *kopelnica*, *kopalnica*, *kpavnica*.¹¹² Pleteršnik uporabi izraz *pajštiba*, *pajštva* in *pajštuba*, ki pomeni dodatno hiško s pečjo.¹¹³ Slovar slovenskega knjižnega jezika pa *pajštvo* razlaga kot »preprosta stavba za sušenje lana in sadja«¹¹⁴ in ga tako omeji le na *frnačo*.

Skupne kopalnice in umivalnice so konec 19. stoletja imele delavske kolonije, še posebej ob večstanovanjskih hišah. V njih so imeli skupne prostore za pranje in peko kruha.

Dimnica je bila kot bivalni in delovni prostor higiensko neprimerna. Grajena z lesenimi bruni pa je predstavljala tudi nevarnost požara. Opuščanje takega prostora in ločitev bivanja ljudi in živali ter nadaljnja ločitev kuhinje od prostora za počitek predstavljajo pomembno spremembo v bivalni kulturi.

Razlike med dimnico in črno kuhinjo danes večina ljudi ne pozna, saj je obema skupno ognjišče in dim, ki še ni omejen in izpeljan iz prostora na samem izvoru, kurišču. To jim uspe z iznajdbo štedilnika, ki je pomembna novost v bivalni kulturi. Najprej je bil zidan, nato železen, veliko pozneje pa električen ali plinski. Pomembno novost sta predstavljali napeljava vodovoda in elektrifikacija. Omenjene novosti so povzročile spremembe v notranji opremljenosti in v kulturi bivanja. Pogoji za njihovo uvajanje so v obravnavanem območju bili dani že konec prejšnjega stoletja pri delavskih in pri premožnejših družinah, splošno pa v desetletjih po drugi svetovni vojni.

Izginjale pa niso samo dimnice in črne kuhinje – prve prej, druge pa zlasti po drugi svetovni vojni, temveč tudi druge stavbe kmečkega doma. Mežiško dolino je val novogradenj zajel v 70. letih. Tradicionalni gradbeni material, les in delno kamen, so nadomestili zidaki različnih kvalitete. Tudi strehe večinoma pokrivajo z opeko. Spremembe je pogojeval splošen družbeni in gospodarski razvoj območja, in pa številne novosti, ki so jih kmetje uvajali pri delu.

S kamenjem podzidani skednji z lesnim zgornjim delom in pokriti s *šitlmi* so skoraj praviloma imeli obliko črke T. V tradicionalno podobo skednja so kmetje posegli z gradnjo silosov, to so okrogli stolpi za siliranje krme. Zaradi bližine hleva so jih postavili tik ob skednju ali celo v sam skedenj, tako da so pod skupno streho. Prve silose so postavili konec 50. let. Večji kmetje so zgradili po dva do štiri stolpate silose, manjši kmetje pa so se odločali za lesene koritaste.¹¹⁵

Med izginjajoča gospodarska poslopja sodijo tudi *frnače*, v katerih so sušili lan in sadje. Beseda sušilnica, *frnjača* po Kotnikovem mnenju izhaja iz ital. fornace – peč¹¹⁶. V Mežiški dolini so skoraj povsem izginili mlini in žage ob potokih.¹¹⁷ Od tradicionalnih gospodarskih stavb so na hribovskih kmetijah ohranili kaščo, ki je večinoma uporabljajo kot shrambo za žito, moko, meso in *mošt*, sadjevec ali jabolčnik.

jetzt so groß, dass man 6-7 Stueck Vieh zuechten kann, also kann ausreichend, um eine große Familie, besonders eine so zahlreiche, wie die unseres Volkspoeten es war, zu ernahren. (Ein genaues Flaechenmaß konnte mir auch der jetzige Besitzer, Heinrich Joher, nicht angeben.)

¹¹¹ F. Kotnik, A. Mrkun, Etnografija velikolaškega okraja. Lzv. Kmetijstvo. Ljubljana 1943, II. zv. Obrti in trgovina velikolaškega okraja. Ljubljana 1943, Etnolog 1944, 192.

¹¹² M. Cigale (A. A. Wolf), Deutsch - Slovenisches Woerterbuch. Ljubljana 1860, 169.

¹¹³ M. Pleteršnik, Slovensko - nemški slovar. Ljubljana 1894-1895, 4 in 13.

¹¹⁴ Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 1994, 813.

¹¹⁵ K. Oder, TZ, 1985, 1988; isti, Občina, 187-188.

¹¹⁶ F. Kotnik, A. Mrkun, Etnografija, 192.

¹¹⁷ Več o tem glej: K. Oder, Propadanje kmečke stavbne dediščine v Mežiški dolini, Etnološka dediščina brez namembnosti. Piran 1987, 43-45.

Verjetno ni naključje, da je v Koroškem muzeju Ravne na Koroškem ohranjen posnetek Vrhnjakove dimnice z Brdinj, saj je Kotnik sodeloval tako z dr. Francem Sušnikom kot z dr. Franjem Bašem, ki sta bila sodelavca pri ustanavljanju muzeja. Baš je raziskoval tudi stanovanjsko kulturo¹¹⁸ in dimnico¹¹⁹. Vrhnjakovo dimnico so v muzeju postavili leta 1958. Zadnjo dimnico v Mežiški dolini so opustili v začetku 80. let 20. stoletja na Tolstem vrhu pri Kvasniku.

3. NOŠA

O noši je Kotnik veliko pisal. Razevet narodne noše, noše slovenskega kmeta, sega v čas med 1780-1848¹²⁰. Spreminja se že v drugi polovici prejšnjega stoletja, in izginja po prvi svetovni vojni. Njegov opis noše v Mežiški dolini je nastal na podlagi pripovedovanja staršev in se nanaša na drugo polovico 19. stoletja. Že Kotnik ugotavlja, da »ker je cvetela industrija, seveda zaman iščemo starih noš po Mežiški dolini, le kmečke pisane skrinje v hribih jih še hranijo, a so zelo, zelo redke. A noš v javnosti ne vidimo več.«¹²¹

Kotnik je pozival k ohranitvi in oživitvi narodnih noš. S tem je skušal zavrteti kolo časa nazaj, z narodno nošo pa prekri in oblažiti »socialna nasprotstva«¹²². Pozival je tudi k domači izdelavi blaga, saj pravi, da »narodna noša pospešuje domačo pridnost«¹²³. Razmišljal je tako, kot da se ni mogel sprijazniti s splošnim razvojem in sprejemati novosti. Razvoj industrije je vplival na večje poklicno in socialno delitev, vendar tudi z uniformiranjem teh razlik ni mogoče odpraviti.

Nekatera oblačila in obuvala, narejena iz naravnih materialov, mu predstavljajo prastare kulturne sestavine in jih imenuje »primitivno občestveno blago«. Mednje šteje npr.: cokle iz lesa, čevlje in klobuke iz slame, pastirski plašč iz ličja, klobuk iz lesa in drevesne gobe, kožuhe, bukovino, raševino, lan, konopljo in usnje¹²⁴. O večini sestavin je bil že govor. Cokle so obuvale, ki so v rabi še danes, le drugače so izdelane. Še desetletje po drugi svetovni vojni pa so veljale kot obuvale revnejših. Kmetje so jih za delo v hlevu uporabljali vse dokler jih niso nadomestili s kupljenimi natikači in škornji.

Industrializacija je vplivala na spremembe v oblačenju in oblačilni kulturi, še intenzivnejše so bile po drugi svetovni vojni. Nove tkanine, novi modeli so vse bolj pod vplivom mode in tujih vzorov, še posebej pri mladih.

Za pomemben vir raziskovanja noše je štel Kotnik slikovno gradivo, »Mrtva beseda pa ne zaleže. Treba je slik!«¹²⁵ Uporaba različnega slikovnega gradiva je danes pravilo, posebno fotografije in drugo vizualno gradivo vsebujejo pomembne informacije.

4. PREHRANA

O hrani spregovori, ko obravnava različne šege in navade, in s tem opozori na pomembnost te kulturne sestavine pri delu in pri praznovanju. Hrani so dajali velik pomen in ji posvečali vsaj toliko pozornosti kot delovnemu procesu ali šegi. Tudi med

¹¹⁸ F. Baš, Stanovanjska hiša. Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. Ljubljana 1984, 8-109.

¹¹⁹ Isti, Dravčarjeva dimnica. Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. Ljubljana 1984, 97-109.

¹²⁰ F. Kotnik, V. Geramb, Steierisches Trachtenbuch. Graz 1932. Etnolog V-VI/1933, 349.

¹²¹ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 37.

¹²² F. Kotnik, Kramljanje o narodni noši. Naš dom 1926, 93.

¹²³ Prav tam.

¹²⁴ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 19-30.

¹²⁵ F. Kotnik, Kramljanje o narodni noši. Naš dom 1926, 92.

delavci in rudarji je hrana predstavljala pomembno kategorijo. Količino in ceno živil so uporabili za izračun plačila zaposlenim in s tem določili eksistenčni minimum ter mu prilagodili višino zaslužka. Iz izračunov eksistenčnega minimuma in iz indeksov je mogoče razbrati surovinsko osnovo prehrane delavcev in rudarjev.¹²⁶

Na kmetijah so pri skupnih delih, kot sta tudi gnojvoža in steljeraja, ponavadi postregli sadni mošt, slanino, ržen kruh, z orehi *nabulano* in s strdjo pomazano pogačo in nudlne ali štruklje, krape, *brate*, *repno župo*, zabeljene žganke, *jegliče*, pečen *mežarle* in druga jedila.¹²⁷ Kotnik v svojih tekstih ne našteje samo vsakdanjih jedi in jedi ob skupnih delih, temveč piše tudi o prazničnih in postnih jedeh. Zapisi so toliko bolj dragoceni, ker nekaterih jedi danes ne najdemo več, npr. *kolacije*¹²⁸ in češpljevih *jegličev*¹²⁹. Poučimo pa se tudi o nekaterih posebnih imenih jedi, kot sta npr. *macesnov les* in *flosarji*¹³⁰.

Sestava jedilnika, zlasti ob delovnih šegah, kaže na kalorično izdatno hrano, ki je bila potrebna za težka fizična dela. Pogača, krapci, brati in šartelj dajejo ob zaključevanju skupnega dela dogodku praznični pomen.

Posebno mesto v Kotnikovih razpravah ima kruh, nekvašen, kvašen, vsakdanji, praznični in obredni.¹³¹ Kruh obravnava kot živilo, ki je v času njegovega življenja še bilo deležno spoštljivega odnosa. V Mežiški dolini je bil najbolj razširjen ržen kruh, ki ga je zlasti v 70. in 80. letih nadomestil bel, vendar rženega še danes pečejo na marsikateri kmetiji, kupiti pa ga je moč tudi v zasebnih trgovinah.

Kruhu, ki je danes vsakdanje in splošno razširjeno živilo, je enakovredno tudi meso. Po količini oziroma pogostnosti mesa na jedilniku so še po drugi svetovni vojni merili kvaliteto prehrane. Če so prevladovala nemesnata živila, so bolj slabo jedli.¹³²

Koline so še danes praviloma v zimskih mesecih. Tako kot v preteklosti, ko še niso poznali hladilnikov in zamrzovalnih skrinj, ki so v 70. letih vnesle bistvene spremembe v način prehranjevanja. Meso je vsakodnevno živilo. Prevladujeta svinjina in govedina, delno tudi kunčje in piščančje meso, ovčje pa je že redko. Ovce so glede na količino mesa bile primerne za zakol in pripravo ob večjih delih. Tako imamo podatke, da so ob steljeraji, žetvi in drugih skupnih delih poleti zaklali ovco.

Spremembe v prehrani, v vrednotenju posameznih jedi in njihovi pripravi, so očitnejše po drugi svetovni vojni in so povezane s splošnim dvigom standarda, pa tudi s tujimi vplivi. Nastale so z uvedbo štedilnikov, predvsem električnih ali plinskih in drugih pečic ter različnih posod. Uveljavljene novosti v kuhinji omogočajo hitrejšo in enostavnejšo pripravo, ki jo zahteva drugačen delovni čas in delitev dela med spoloma, še zlasti v okoljih, kjer sta zaposlena oba družinska člana.

Med pijačami je najbolj cenjeno vino¹³³, vendar je kmet v Mežiški dolini gojil moštno ali prešno sadje, jabolka, hruške, da je v jeseni stiskal mošt, sadjevec. V 70. in 80. letih so tudi na kmetijah raje kot mošt pili pivo, radensko in druge pijače. Zadnje desetletje pa mošt spet postaja pomembna pijača. Za lastne potrebe pa so ga kmetje zmeraj prešali.

¹²⁶ K. Oder, Rudarji rudnika Mežica, S poudarkom na obdobju med 1918-1947. Prevalje 1995, magistrsko delo (Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo), 107.

¹²⁷ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 43, 45.

¹²⁸ F. Kotnik, Kolacija. ČZN 1939/XXIV, 189-193.

¹²⁹ Isti, O veliki noči v Mežiški dolini. Slovenske, 65.

¹³⁰ Isti, Slovenske, 49.

¹³¹ Isti, Presnec. Etnolog 1943/XVI, str. 29-43; O piri in o ženitovanijskem kruhu. Et 1944/XVII, 61.

¹³² K. Oder, TZ, 1985-89.

¹³³ Vino omeni v Martinov nasad. ČZN 1928/24, 95-99.

O materialni kulturi Koroške se poučimo tudi v Kotnikovem povzetku Schleglovega zapisa Potovanje po Koroškem leta 1795¹⁵¹, v katerem govori o razširjenosti nekaterih starosvetnosti, ki so izginile že v času Kotnikovega življenja; to so primitivna oblačila in obuvala.

Kot narodopisec je Franc Kotnik iskal starosvetnosti, kulturne sestavine, ki so izginjale, ki so odražale prvobitnost. To ga je omejevalo, da je v svoji vnemi po iskanju narodnih dokazov spregledal nujnost razvoja in ga celo zavračal. Starosvetnosti odražajo sožitje tradicije s sodobnostjo. Ohranijo pa se zaradi ekonomske nemoči uvesti določeno novost ali zaradi navezanosti in ohranjanja tradicije.

Kljub temu, da se »pomanjkljivost Kotnikovega dela kaže predvsem v pomanjkanju prave sinteze etnološkega gradiva«¹⁵⁵, je kot avtor številnih člankov v različnih publikacijah ohranil dragoceno vedenje o določenih sestavinah materialne kulture v slovenskem prostoru. Ohranil nam je dragocene zapise o predmetih, orodju, oblačilih, delovnih postopkih ter delovnih šegah in navadah, ki jih danes ni več ali pa so redke. Pomembnost zapisov se z leti večja. Vse pomembnejši pa postajajo predvsem, zaradi lokalne določljivosti, tudi njegovi avtobiografski opisi starosvetnosti.

Metodično obravnava posamezne kulturne sestavine tako, da jih opiše, razloži njihovo ime, njihov razvoj in tudi razširjenost pri drugih evropskih narodih.

Vzporedno z zanimanjem za materialno kulturo se je kazala tudi potreba po ustanovitvi muzejev, ki zbirajo, varujejo in interpretirajo dediščino. Kotnik je v članku o narodni noši, objavljenem leta 1926, vzneseno zapisal: »Moška narodna noša je postala muzejska redkost, pri nas pa muzeji še domačih ženskih narodnih noš nimajo. Zbirajte in hranite! Najbolj se ohranijo v muzejih, ki so vsem dostopni. Muzeji jih nudijo raziskovalcem v uporabo.«¹⁵⁶ V Kotnikovem času je v Sloveniji že delovalo nekaj muzejev, npr. v Ljubljani, Celju, Kamniku, na Ptujju.¹⁵⁷ Leta 1923 je bil ustanovljen Slovenski etnografski muzej z nalogo »zbirati, ohranjati, preučevati in razstavljati etnografske predmete in materialne dokaze slovenske ljudske kulture z vsega slovenskega ozemlja.«¹⁵⁸ Kotnik je bil v tem času član Muzejskega društva v Ptujju in mu tudi predsedoval.¹⁵⁹ Društvo je »povečevalo« muzejske zbirke, med njimi tudi »narodopisno«¹⁶⁰.

Prizadevanja po dokumentiranju, zbiranju in ohranjanju materialne kulture je uredničil z etnografskimi terenskimi ekipami, ki jih je vodil z namenom, »da bi zbrali čim več podatkov, predvsem pa predmetov za ustanavljajočo etnološko zbirko«¹⁶¹ v Pokrajinskem muzeju v Celju.

Odraščal je v zavedni slovenski družini pri Županecu na Dobrihah. Kmetijo je leta 1864 na javni dražbi kupil njegov ded. Dobrih 40 let pozneje je njegov oče kupil še Juričevo kmetijo, prav tako na Dobrihah.¹⁶² Župančevo je za očetom nasledil Frančev brat Dominik, Juričevo pa brat Andrej.

¹⁵¹ Slovenski etnograf 1951, 361-366.

¹⁵⁵ Prav tam.

¹⁵⁶ F. Kotnik, Kramljanje o narodni noši. Naš dom 1926, 93.

¹⁵⁷ Vodnik po slovenskih muzejih. Ljubljana 1992.

¹⁵⁸ Vodnik po slovenskih muzejih, 65.

¹⁵⁹ S. Rus, 12

¹⁶⁰ F. Kotnik, Muzejsko društvo v Ptujju. ČZN XX/1925, str.111; isti, Muzejsko društvo v Ptujju. ČZN 1926/XXI, 153.

¹⁶¹ V. Šlibar, Etnografske ekipe dr. Franceta Kotnika, 54.

¹⁶² F. Kotnik, Dimnica. Slovenske starosvetnosti, 31.

Proti vse večjemu vplivu nemškega kapitala in povečanemu ponemčevanju se je že v drugi polovici 19. stoletja postavila katoliška cerkev, ki se je opirala na kmečki sloj¹⁴⁵. Pod njenim vplivom so ustanavljali podružnice »narodnoobrambnega Ciril-Methodovega društva«, Mohorjevo družbo itd. Kotnik je izhajal iz narodno zavedne kmečke družine in bil prepričan katolik, vendar Videčnik pripominja, da »ni bil v njegovem celjskem času nikoli politično napet ali kako drugače aktiven.«¹⁴⁶ Njegova svetovnonskopska usmeritev in osebne izkušnje o ohranjanju slovenskega jezika in kulture, zlasti na Koroškem, so trajno zaznamovale njegovo iskanje tradicionalne kulture.

S svojo navezanostjo na dom, na slovenstvo in z realizmom je vplival na delo Prežih in Sušnika, ki sta vsak na svoj način skušala ohraniti značilnosti Mežiške doline. Prežih je v svoje literarne zapise vključeval zgodovinske in etnološke značilnosti tega prostora, Sušnik pa je s sodelavci zbral predmete in drugo gradivo, skratka materialne dokaze o načinu življenja kmeta in delavca.

Summary

Kotnik and the Material Culture of the Mežica Valley

Dr. Franc Kotnik, born in Dobrije and Murko's student, was a slavist who devoted most of his scientific work to ethnology. In keeping with the concept of ethnology of his time, he focused his research on social groups that were still preserving or fostering folk culture. As far as he was concerned, farmers were the most important social group, followed by lumberjacks and shepherds. In his opinion, fishermen, rafters, charcoal burners and miners were also among those who kept folk culture alive.

He divided ethnology into three fields: material, social and spiritual. Though he gave priority to material and spiritual culture, he did research work in all three fields. Although many of his articles were published, "Slovene Traditional Folklore" remains Kotnik's only major published work. He devoted quite a great deal of attention to researching both material culture and folk writers.

Following Zelenin's example Kotnik systemized material culture. He did research on farming, housing, costume and diet, paying special attention to traditional features which were threatened by progress. Kotnik's descriptions of particular cultural elements are all the more precious, since through the century-long development of the Mežica Valley, which was already swept by a wave of industrialization in the 19th century, some of them have completely vanished while others have been only partly preserved.

Nowadays fields are not cleared any more by burning, manure is transported by tractor, farmers have changed the structure of crops and reduced the number of big and small cattle. Social and economic progress, especially after World War II, has paved the way for such innovations as the kitchen range, indoor plumbing, electricity and the motor. This has brought about numerous other changes, greatly affecting the traditional way of life in the Mežica Valley.

¹⁴⁵ O tem piše tudi D. Hribar, *Ideal slovenstva v domoljubju*, Etnologija in domoznanstvo, Ljubljana 1989, 137-143.

¹⁴⁶ Pismo Aleksandra Videčnika, Mozirje, 9.2.1996. G. Videčniku sem hvaležna za podatke, ki mi jih je posredoval o sodelovanju s Kotnikom.